

MEMÒRIES FEBLES: ELS SINTI I ROMA

Hypatia Pétriz Haddad
NIUB: 18057502
Recompte final de paraules: 3.954
E-mail: hyp1998@gmail.com

ABSTRACT:

El present treball de recerca tracta sobre la invisibilització dels Sinti i Roma en la memòria històrica. Partint de la distinció d'Enzo Traverso a *Els usos de la memòria històrica*, defensaré les següents tesis: 1) La memòria dels Sinti i Roma és una memòria feble, especialment quant a la història de violències, discriminacions i genocidis que han patit. 2) La jerarquia de les memòries implica que les víctimes amb memòries febles són considerades menys importants que les d'altres grups socials. 3) Aquest ús parcial i interessat de la memòria pot ser un instrument que serveix per perpetuar l'antigitanisme i la discriminació dels Sinti i Roma. Per a mostrar-les, parteixo de l'estudi de textos de ficció i no ficció, pintures i pel·lícules que versen sobre el *Porrajmos*, estudiant la representació que se'n fa. També em baso en el marc teòric que Butler proposa a *Marcos de guerra. Las vidas lloradas* quant al tractament històric de les víctimes Sinti i Roma, així com en diversos articles realitzats per Ian Hancock.

ÍNDEX

1. Introducció: descripció del tema, metodologia emprada, materials	2
2. Comentari estès	3
3. Conclusions	10
4. Autoinforme d'aprenentatge.....	10
5. Bibliografia, webgrafia i filmografia	12
6. Recursos	14
7. Annexos.....	17

1. Introducció: descripció del tema, metodologia emprada, materials

Què en sabem de la història dels Sinti i Roma? Coneixem la seva memòria? Quines conseqüències té per a ells que no ho fem? El genocidi més gran comès contra el poble gitano és el *Porrajmós* o *Samudaripe*¹. Les dades varien, però es calcula que hi va haver unes 500.000 víctimes gitanes de l'Holocaust (Figuera, 2013).

Ho desconeixia.

La motivació per a fer aquest treball és aprendre més sobre aquest poble. No pertanyo al col·lectiu Sinti i Roma, de forma que segurament tindrè una perspectiva esbiaixada sobre alguns temes, però he tractat d'aprofundir en alguns aspectes de la seva cultura per a minimitzar-la.

El tema és la relació entre la invisibilització de les memòries històriques dels Sinti i Roma i les violències comeses actualment contra aquest grup social. Defensaré tres tesis:

- 1) La memòria dels Sinti i Roma és una memòria feble, especialment quant a la història de violències, discriminacions i genocidis que han patit. Em centraré en el cas de l'Holocaust.
- 2) La jerarquia de les memòries implica que les víctimes amb memòries febles són considerades menys importants que les d'altres grups socials.
- 3) Aquest ús parcial i interessat de la memòria pot ser un instrument que serveix per perpetuar l'antigitanisme i la discriminació dels Sinti i Roma.

Per a poder escriure sobre aquest tema, he decidit primer llegir i informar-me sobre la cultura i la història dels Sinti i Roma. En segon lloc, he decidit buscar i analitzar les referències en la literatura, la pintura i en el cinema i l'sobre aquest grup. També he centrat les meves reflexions en les implicacions que té no tenir prou presents les memòries febles, especialment les de les víctimes de la guerra. Per últim, he recollit informació sobre la situació actual del col·lectiu Sinti i Roma a Europa i concretament a Espanya, per a investigar fins a quin punt és encara vigent l'antigitanisme i la xenofòbia.

Quant a la historiografia, he emprat sobretot articles d'Ian Hancock. Molts dels seus treballs se centren en la Segona Guerra Mundial i protesten contra la poca

¹Paraules que en romaní, la llengua del poble gitano, signifiquen respectivament Holocaust i Genocidi (Hancock, 2013, p. 11).

representació del poble gitano en els llibres. També he trobat informació, imatges i vídeos de testimonis en memorial virtuals de l'Holocaust. He llegit el text de Traverso amb profunditat per a pensar sobre la memòria.

He trobat molt poques referències en el camp de la literatura sobre els Sinti i Roma i el *Porrajmós*. M'he ajudat de dos articles que estudien altres textos que no m'ha estat possible trobar. Quant al cinema, només he trobat una pel·lícula no documental dedicada especialment al *Porrajmós*. He complementat la visió del film amb un article que estudia la representació del poble romaní al cinema. Pel que fa referència a la pintura, he examinat els quadres de Ceija Stojka, pintora i escriptora romaní i supervivent del *Porrajmós*. No he pogut localitzar els seus textos ni cap estudi ni material amb què recolzar-me.

Al tractar el tema de les vides perdudes en la guerra i el seu record desigual, he trobat recolzament teòric en el llibre *Marcos de guerra. Las vidas lloradas* de Judith Butler (2010). Per últim, per a tractar la situació actual, m'he basat sobretot en articles de diari i en estudis realitzats per entitats gitanes.

2. Comentari estès

Hi ha memòries oficials, mantingudes per les institucions, incloent-hi els Estats, i hi ha memòries subterrànies, amagades o prohibides. La «visibilitat» i el reconeixement d'una memòria depenen també de la força dels qui en són portadors. Dit d'una altra manera: hi ha memòries «fortes» i memòries «febles» [...]. La força i el reconeixement no són dades fixes i immutables, ans al contrari, evolucionen, es consoliden o s'afebleixen, i contribueixen permanentment a redefinir l'estatut de la memòria. (Traverso, 2006, p. 71).

En primer lloc, Traverso fa una distinció entre dos tipus de memòries: oficials i subterrànies. Les primeres es corresponen amb aquelles que reben suport i són visibles i conegudes per les persones d'un determinat territori. Les segones estan als cors dels qui han patit, però no tenen una veu reconeguda ni representació.

Aquesta absència és deguda a que hi ha un grup social que, pels motius que sigui, no té tanta força com el que aconsegueix imposar la seva memòria. El propi Traverso (2006, pp.81-82) ho exemplifica recordant el cas del polèmic *Denkmal für den ermordeten Juden Europas* a Berlin, dedicat als jueus que van ser assassinats en camps d'extermini.

Altres grups van protestar davant la seva absència en el memorial; entre ells, el poble gitano. Finalment, es va edificar un memorial pels Sinti i Roma (com veiem al web “Central Council of German Sinti and Roma”, n.d.).

Però el reconeixement rebut no és prou ni en el terreny econòmic, ni en el de la història, ni en memòria. En el primer cas, moltes víctimes van quedar sense compensació degut a una falta de presència en els programes de representació de les víctimes de l’Holocaust: no n’hi havia cap que s’ocupés del cas dels romanís. Altres no van poder demostrar que eren víctimes del *Porrajmós* perquè els Nazis els van requisar la documentació que els acreditava com a Sinti i Roma i ciutadans alemanys. Fins i tot, en alguns casos no s’acceptava l’acusació d’haver sigut discriminats per la seva raça i se’ls culpava d’haver sigut arrestats pels crims comesos (per a més informació, consultar l’article de Mendiola, 2005).

Quan he buscat en els llibres d’història, m’he trobat amb un problema que també indica Hancock (2000) en un article: «We [the Sinti and Roma] are an abstraction, to be discussed in our absence and, worse, even in our presence, as though we don’t really exist, with no thought for our feelings or our dignity». Moltes vegades, els textos són escrits per persones que no coneixen la seva cultura i, fins i tot, tenen actituds racistes cap a aquest grup.

És difícil trobar llibres d’història centrats en el cas concret dels Sinti i Roma. La majoria de textos estan dirigits a l’estudi del grup principal de víctimes, els jueus, i classifiquen als Sinti i Roma dins d’“altres víctimes”. Això no permet comprendre com va afectar-los el *Porrajmós* com a grup². Per evitar aquest tractament d’“altres”, he decidit centrar-me en els documents testimonials i obres de ficció per a defensar la tesi de que la memòria dels Sinti i Roma és feble.

El *Porrajmós* en la literatura, el cinema i la pintura

Si prenc com a mostra de visibilitat la literatura, el cinema i l’art sobre el *Porrajmós*, quelcom esdevé evident de seguida: hi ha pocs referents. Com explica Dean-Ruzicka (2014), la literatura juvenil moltes vegades no se centra en els personatges romaní, sino

²La majoria d’informació històrica que he necessitat pel treball l’he extreta de pàgines web i memorials de l’Holocaust.

en altres grups. Tot i això, i seguint a Riegler (2007), que analitza textos austríacs sobre el tema, trobem obres dramàtiques, autobiogràfiques i testimonials.

Partint d'aquests dos articles, he tractat de trobar-los per a poder fer una reflexió sobre aquests. Només m'ha estat possible aconseguir-ne un, i he trobat un altre que elles no citen. Centraré la meva anàlisi en aquests dos textos.

Misha (Spinelli, 2004) comença al gueto de Varsòvia l'any 1940. Narra la història d'un nen orfe i anònim que roba per sobreviure. Un dia coneix a un grup de nens jueus i acaben tenint una relació d'amistat. Un d'aquests nens, Uri, és qui li dóna el nom de Misha i li crea un passat que ell pugui recordar. L'obra descriu la preocupació que hi havia durant els bombardejos de la ciutat, les deportacions i com és la vida a aquest gueto, tot des de l'òptica d'un nen. Finalment, el protagonista emigra als Estats Units després de varis incidents amb els soldats nazis.

És una novel·la de gran lirisme, que tracta d'apropar la història de la Segona Guerra Mundial a lectors joves. Ara bé: coincideixo amb Dean-Ruzicka (2014) en que no és una història sobre els Sinti i Roma durant l'Holocaust; més aviat, versa sobre com ho van viure els jueus. De fet, no està clar que el protagonista sigui romaní, doncs aquesta identitat és assignada al protagonista per Uri:

Y entonces me lo contó todo...

Yo, Misha Pilsudski, había nacido gitano en algún lugar de Rusia. Mi familia, incluyendo dos bisabuelos y una tatarabuena que tenía 109 años, viajaba de pueblo en pueblo [...]. Mi madre adivinaba el porvenir echando las cartas.

[...] Tenía siete hermanos y cinco hermanas. Aunque no era el más pequeño sí era el más bajito, y era tan bajito porque en una ocasión un calderero, al que no le había gustado el futuro que le había pronosticado mi madre, me había echado una maldición (Spinelli, 2004, pp. 38-39).

Aquesta descripció recull molts temes assignats a la població gitana i la novel·la tampoc no els desmenteix. De fet, el primer que sabem del protagonista és que és un lladre i roba per a sobreviure. Com diu C. Adichie (Adichie, 2009), els estereotips mostren una visió incompleta dels pobles. El fet que aquesta novel·la reforci estereotips que actualment són molt estesos i perjudiquen a les persones gitanes no ajuda a comprendre ni la seva història ni la seva cultura, sinó que els segueix mostrant com a "l'altre". Per aquests motius, no penso que ajudi a comprendre i recordar el *Porrajmós*.

De sang gitana (Fo, 2017), en canvi, sí que se centra en el col·lectiu Sinti i Roma. És la biografia novel·lada de Johann Trollmann, boxejador sinti que va estar a

punt de representar a Alemanya a les Olimpíades del 1928, però va ser apartat de la boxa perquè no era ari. Es va considerar que un gitano no podia representar a Alemanya internacionalment. Va ser assassinat pel *kapo* Emil Cornelliuss, a qui havia derrotat en un combat de boxa al camp de concentració de Neuengamme.

Fo reconstrueix alguns dels costums i la forma de viure dels Sinti i Roma com, per exemple, cantar una cançó de benvinguda als nounats (2017, pp. 127-128). La representació del protagonista contradiu força estereotips sobre els gitans: és intel·ligent, noble i va a escola. És un model a seguir pels altres membres de la societat i per altres boxejadors. El lector s'hi pot familiaritzar i comprendre'l. És un personatge més complex que Misha.

També a la pel·lícula *Y los violines dejaron de sonar* (Ramati, 1988) es fa un retrat acurat d'un grup de Sinti i Roma que va haver de fugir de les persecucions dels nazis. La pel·lícula mostra com l'ascens dels nazis al poder i la seva política racista afecta a un grup de diverses famílies gitanes, sent finalment deportades a Auschwitz-Birkenau.

És una història coral que ens permet conèixer a personatges amb diferents personalitats i objectius, cosa que mostra que no són un únic grup uniforme. Molts costums i tradicions apareixen, com la vida nòmada en comunitat o el fet de respectar als més ancians del grup i tenir en compte la seva veu a l'hora de prendre decisions.

Aquest film, a més, mostra personatges històrics, com el doctor Josef Mengele, que va realitzar experiments mèdics inhumans als camps de concentració (consultat al web "USHMM", n.d.). És important que mostri aquests aspectes perquè ens permet entendre com van ser afectats concretament els Sinti i Roma durant el *Porrajmós*.

També destaco la banda sonora, doncs podem trobar-hi molta música tradicional romaní, com *Gelem, gelem*, l'himne oficial del poble gitano³ (Ramati, 1998, min. 20).

Per últim, vull parlar de les pintures de Ceija Stojka, supervivent gitana i austríaca de l'Holocaust. Ella va escriure llibres de poesia i narrativa sobre la seva experiència. Són els primers textos d'una supervivent Sinti i Roma de l'Holocaust (Riegler, 2007, Rudich, 2013), però no he tingut accés a aquests. En les seves pintures, ella representa escenes viscudes als camps de concentració.

Ella explica que va començar a pintar com a forma d'explicar i plasmar les seves experiències als camps de concentració i després d'estar-hi (Rudich, 2013). Les

³ Informació sobre l'himne i la seva història al web "Unión Romaní" (n.d.).

pintures, de traços senzills, en ocasions són en color i altres en blanc i negre. Són imatges molt potents, que transmeten amb molta força els seus records i permeten albirar el patiment de Stojka. Adjunto dues de les seves obres (Annex 1, Annex 2).

Si comparem les obres dedicades als Sinti i Roma amb les que estan dedicades al col·lectiu jueu, veiem que n'hi ha menys i és molt més difícil accedir-hi, al menys al meu país. Això dona suport a la meua tesi: la seva és una memòria feble i no prou escoltada.

La memòria emmarcada

Butler (2010, p. 22-23) explica que hi ha marcs a través de què percebem la realitat. Influeixen en la nostra interpretació d'aquesta i la delimiten. Funcionen com a dispositius normalitzadors. Dins dels marcs, articulem una sèrie de conceptes, com el de vida.

Totes aquelles vides que se surten del marc no acaben de ser-ho del tot: les considerem menys importants o visibles que les de dins. Conseqüentment, són vides que mereixen menys dol que les que situàvem a dins del marc. Normalment, es tracta de vides que percebem com una amenaça per a les nostres: són unes altres vides, que suposen una amenaça per a “nosaltres”⁴ (Butler, 2010, p. 69).

La pensadora explica que podem ampliar aquests marcs per a comprendre que totes les vides humanes són valuoses. Podem, per tant, donar un dol digne a cadascuna. Penso que la metàfora és aplicable a la segona tesi proposada: la memòria dels Sinti i Roma és considerada menys important que la d'altres col·lectius.

En gran part de la narrativa, el col·lectiu gitano és representat com un grup lleig i dolent: són lladres, mentiders, incultes, etc. També és mostrat com un col·lectiu pel que s'ha de sentir llàstima, com explica Iordanova (2003) al examinar pel·lícules i sèries en què hi apareixen, o bé són exotitzats i mistificats. Això es pot estendre a les representacions que se'n fa als mitjans de comunicació i a les institucions.

La narrativa sobre els gitanos potencia que no ens identifiquem amb ells i que els veiem com als “altres”. Són aquells que no són normals segons el nostre marc. Són vides a tenir menys en compte, tenen costums poc importants... I memòries més febles. D'aquesta forma, són mostrats com un col·lectiu “a part” o “indesitjable” que s'ha de menystenir.

4 4 Dins d'aquest nosaltres, hi ha aquelles persones amb qui ens hi identifiquem perquè hi compartim quelcom; normalment, una cultura.

Per a deixar de considerar-los els “altres” necessitem ampliar el marc de què parla Butler. Hem de comprendre la seva cultura i la seva història. Si no, els estarem reduint a un estereotip, negant-los la possibilitat de poder esdevenir qui realment són davant nostre.

Confonem el que coneixem sobre els romaní amb el que ells són realment. Pensem que han de ser i són com l'estereotip conegut. Així, projectem en ells una sèrie de prejudicis que són nocius per a aquest grup. Això és degut a un únic relat sobre aquest poble, de misèria moral i exotisme, no explicat en primera persona.

Els Sinti i Roma porten molts segles vivint a Europa i han patit una llarga història de discriminacions i violències, encara vigent. Però la memòria d'aquests fets resta a l'ombra, com en el cas del *Porrajmós*. Si la seva memòria és menystinguda, els Sinti i Roma seguiran sent els desconeguts exòtics i pobres que ens mostra la narrativa. La violència dirigida a ells és tinguda com a menys important, doncs ells són considerats també menys importants. S'ha normalitzat que aquest sigui l'estat de les coses.

Així també en el cas de les víctimes gitanes, que no són considerades tan dignes de dol com les que no ho són. Això alimenta el racisme i la deshumanització d'aquestes persones. La memòria, la història i la cultura d'aquest poble poden ajudar-nos a completar les creences incompletes que tenim. Si les estudiem i comprenem que les seves vides tenen el mateix valor que les nostres, poden deixar de ser els “altres” i formar part de “nosaltres”.

La seva veu és necessària, però amb prou feines coneixem a autors gitanos. No és perquè no hi siguin: és perquè les seves obres no es tradueixen ni ens arriben a través dels mitjans de comunicació i és difícil trobar-les. La única manera d'acabar amb l'estereotip que fa ombra sobre tota la població Sinti i Roma és elevar la seva veu sobre aquest.

L'antigitanisme

Podem definir 'antigitanisme' així: «the specific racism towards Roma, Sinti, Travellers and others who are stigmatized as 'gypsies' in the public imagination» (Alliance Against Antigypsyism, 2017). Partint d'aquesta definició, trobem molts actes efectuats contra aquest col·lectiu, com explicava a la tercera tesi: el desconeixement de la història perpetua la discriminació dels romaní. Posaré alguns exemples de varis tipus.

A la RAE, l'accepció número 5 de la paraula 'gitano' és «trapacero» (n.d.). Amb aquesta definició, dona un suport institucional a un dels prejudicis amb què més es discrimina a la població romaní.

A Europa trobem casos múltiples de violència obstètrica contra dones gitanes. Es donen en parts i en informes de planificació familiar. Hi ha hagut casos, fins i tot, d'esterilitzacions forçades o no informades. A un nivell més subtil, també són tractades amb molt paternalisme als hospitals, com explica Agüero (2017).

A països com la República Txeca i Hongria, la població romaní viu en guetos i els nens són enviats a escoles especials. Passa el mateix en altres territoris, com Eslovàquia, Eslovènia, Romania i Bulgària. A França es van destruir les barraques on vivien unes 17.000 persones, sense donar-los un altre lloc on viure. A Hongria, el percentatge d'atur de les persones Sinti i Roma és d'un 90% (Abellán, Mora, 2013).

A Espanya també és vigent i alarmant la discriminació. Hi ha un risc de pobresa d'un 98% en la població gitana, davant del 17% de la que no ho és. Un 64% d'alumnes romaní no acaben els estudis d'educació obligatòria i són segregats en escoles o portats a centres especials. A nivell personal, molts romaní es troben amb problemes a l'hora d'adquirir o llogar un habitatge i a les entrevistes de feina. Són racialitzats o tractats de lladres (Gutiérrez, 2018).

No es pot responsabilitzar als Sinti i Roma d'una discriminació que és estructural. Ve donada al llarg de la història i ha afectat a les seves condicions materials. Si deslliguem el present del passat, seguirem perpetuant-la.

Al final del fragment que he seleccionat, Traverso explica que l'ordre de les memòries és canviant. Les memòries febles poden convertir-se en memòries fortes. Soraya Post, eurodiputada sueca i romaní, va presentar un informe sobre l'antigitanisme a Europa. Denunciava les violències estructurals i persistents que pateixen els Sinti i Roma i va proposar programes governamentals que acabessin amb aquestes. Va ser l'any 2017. L'informe va ser aprovat pel Parlament Europeu i inclou, entre altres peticions, fer una cerimònia de memòria del *Porrajmós* cada 2 d'agost.

D'aquesta manera, pretén millorar la vida dels entre deu i dotze milions de romaní que viuen a Europa (consultat al web "FSG Internacional", 2017).

Els Sinti i Roma s'estan organitzant per fer front a les discriminacions. Al 2017, per exemple, es va celebrar a Madrid el primer congrés de feminisme romaní, en què es

va buscar solucions per alguns dels problemes als que s'enfronta aquest poble (Reguero, 2017); un dels temes tractats és el record del passat.

Les veus dels Sinti i Roma s'estan alçant.

3. Conclusions

Com hem vist al llarg del treball, la memòria dels Sinti i Roma és feble. No coneixem la seva història, la seva cultura ni la seva llengua. Només en coneixem estereotips incomplets.

Això és degut a que no hi centrem la nostra atenció: estan fora dels nostres conceptes de normalitat. Això fa que no els considerem i menystinguem, cosa que afecta també a la memòria històrica sobre aquest grup, considerada "poc important".

Seguint aquest fil, com el passat està lligat amb el present, les condicions materials del poble gitano s'han vist afectades per una història de discriminació i violències. Recordar-la i fer-la visible és el primer pas per a canviar l'ordre de les coses.

Finalitzo aquest petit treball amb el desig de que les coses comencin a canviar i el deure de seguir aprenent sobre els Sinti i Roma.

4. Autoinforme d'aprenentatge

Durant el primer mes del treball, vaig estar llegint sobre la cultura i la història dels Sinti i Roma. Va costar-me bastant acabar de perfilar el tema, doncs al principi, a partir de la lectura de l'article de Dean-Ruzicka (2014), pensava centrar-me en el tractament que fan les novel·les de ficció sobre els Sinti i Roma a l'Holocaust.

Vaig adonar-me de que em seria molt difícil treballar sobre el tema perquè hi havia molts textos descatalogats, no traduïts a l'anglès o no disponibles. Així, vaig fixar-me en què aquesta autora citava a Butler (2010) i vaig buscar el text. A partir de la lectura, vaig pensar que la falta de referents amb què m'havia trobat al principi del treball, juntament amb el marc teòric que donava Butler, podia servir-me per a assenyalar com l'absència de memòria històrica podia sustentar discriminacions estructurals contra els Sinti i Roma.

A finals de març, vaig començar a redactar el treball. Reescrivia i esborrava molt. El que em costava, a banda de trobar textos, era traçar el fil conductor del treball i unir els tres apartats. Sóc conscient de que, sota l'aparença senzilla de la memòria històrica, hi ha en realitat una gran complexitat a la que jo no he pogut fer justícia en un treball breu. Ara bé: he après molt sobre els Sinti i Roma, sobre història, he vist cinema

i llegit novel·les amb ull crític, tractant de recórrer al que havia après prèviament; també he llegit molts articles i he après a fer recerca i a citar segons un mètode nou.

He tractat d'escriure acuradament, reescrivint el text fins que quedés el més senzill i net possible.

També he après a descartar material que al principi pensava que em seria necessari per a treballar. Crec que n'he descartat tant com el que finalment he citat.

Quant al calendari, a l'inici del semestre havia planificat unes fases per aquest treball. Finalment, però, m'he trobat amb què l'he hagut d'acabar amb menys temps del que hauria volgut dedicar-li perquè el volum de feina i exàmens d'altres assignatures em sobrepassava. Així, tot i haver començat amb temps a llegir i escriure el treball, l'he acabat a última hora.

Mentre el feia m'he trobat, moltes vegades, amb la sensació de que no coneixia prou el tema de què parlava, tot i haver llegit força textos sobre el tema. Ha estat sobre la part històrica. Però suposo que això també és degut a que abans de fer aquest treball desconeixia moltes més coses que ara sobre els romaní.

Si hagués tingut més temps i hagués pogut fer un treball més extens, hauria volgut afegir en el primer apartat una explicació sobre alguns testimonis i realitzar una cronologia històrica, fixant-me també en què va passar amb els supervivents Sinti i Roma després de l'Holocaust. Per altra banda, penso que estudiar altres genocidis realitzats contra aquest poble donaria més força als arguments amb què tracto de relacionar la memòria, la història i el present.

També m'hauria agradat veure altres pel·lícules i llibres escrits pels Sinti i Roma, doncs els que he analitzat aquí són realitzats per persones d'altres cultures i probablement els representin diferent a com ells mateixos ho farien. Ho tindrè en compte si torno a realitzar un treball relacionat amb aquest tema.

Tot i això, estic satisfeta perquè he après i treballat molt.

5. Bibliografia, webgrafia i filmografia

Abellán, L., Mora, M. (2013, desembre 30). The specter of racism in Europe: Gypsies and Jews are facing growing institutional discrimination in the former Soviet bloc countries. In the west, far-right parties are pushing an anti-immigration agenda. El País: in English. Consultat el 24 d'abril de 2018, des de https://elpais.com/elpais/2013/12/30/inenglish/1388408298_024800.html

Adichie, C. (2009, octubre 7) *The Danger of a Single Story* [Video]. Recuperat de <https://www.youtube.com/watch?v=D9Ihs241zeg>

Agüero, S. (2017). *Dav tuqe jekh ròza miri dukhaar. De mi dolor te doy una rosa*. Consultat el 22 d'abril de 2018, des de <http://www.pikaramagazine.com/2017/06/gitanas-violencia-obstetrica/>

Alliance Against Antigypsyism. (2017). *Antigypsyism – a reference paper*. Consultat el 22 d'abril de 2018, des de <http://antigypsyism.eu/wp-content/uploads/2017/07/Antigypsyism-reference-paper-16.06.2017.pdf>

Butler, J. (2010). *Marcos de guerra. Las vidas lloradas*. (pp. 13-94). Madrid: Ediciones Paidós Ibérica.

Central Council of German Sinti and Roma. (n.d.). *Remembrance work*. Consultat el 13 d'abril de 2018, des de <http://zentralrat.sintiundroma.de/en/work-areas/remembrance/>

Dean-Ruzicka, R. (2014) Representing “The Great Devouring”: Romani Characters in Young Adult Holocaust Literature. *Children’s Literature in Education*. 45, 211-224.

Figuera, A. (2013, gener 1). Gitanos, los olvidados del Holocausto. *El Mundo: Mundo*. Consultat el 20 d'abril de 2018, des de <http://www.elmundo.es/elmundo/2013/01/24/internacional/1359030574.html>

Fo, D. (2017). *De sang gitana*. Valls: Bromera.

FSG Internacional (2017). *El parlamento europeo respalda el informe presentado por la eurodiputada Soraya Post para luchar contra el antigitanismo*. Consultat el 21 d'abril de 2018, des de <https://www.gitanos.org/actualidad/archivo/121056.html>

Gutiérrez, I. (2018, abril 7). El racismo empuja a la población gitana de Europa a vivir en condiciones “propias de países pobres”. *Eldiario.es: Racismo*. Consultat el 20 d'abril de 2018, des de https://www.eldiario.es/desalambre/espinal-exclusion-encierra-gitanos-Europa_0_758025162.html

Hancock, I. (2000). *Downplaying the Porrajmos: The Trend to Minimize the Romani Holocaust. A review of Guenther Lewy, The Nazi Persecution of the Gypsies*. Consultat el 15 d'abril de 2018, des de <https://web.archive.org/web/20080604213019/http://www.geocities.com/~Patrin/lewy.htm>

Hancock, I. (2013). *O Porrajmos: The Romani Holocaust*. Consultat el 14 d'abril de 2018, des de <http://presenciagitana.org/OPRORAJMOS-ian-hancock.pdf>

Iordanova, D. (2003) Images of Romanies in cinema: a rough sketch? *Framework: The Journal of Cinema & Media*, 44, 2; pg. 5-14. Consultat el 22 d'abril de 2018, des de <http://web.b.ebscohost.com.sire.ub.edu/ehost/detail/detail?vid=0&sid=8373ddda-8c9a-4cae-96bf-cba9d6e7d8af%40sessionmgr101&bdata=Jmxhbmc9ZXMmc2l0ZT1laG9zdC1saXZlJnNjb3BIPXNpdGU%3d#AN=505026987&db=asu>

Mendiola, A. (2005). Reconocimiento del Porrajmos Romaní a través de la compensación del Holocausto. *Cuadernos de Análisis*, 20, 20-43. doi: 10.1007/s10583-014-9217-z

RAE. (n.d.) *Gitano, na*. Consultat el 22 d'abril de 2018, des de <http://dle.rae.es/srv/fetch?id=JDtQUsF>

Reguero, P. (2017, novembre 17). Madrid acoge el primer congreso de feminismo romaní. *El Salto*. Consultat el 21 d'abril de 2018, des de <https://www.elsaltodiario.com/feminismos/madrid-acoge-el-primer-congreso-de-feminismo-romani->

Riegler, R. (2007). The Necessity of Remembering Injustice and Suffering: History, Memory, and the Representation of the Romani Holocaust in Austrian Contemporary Literature. *Studies in the 20th and 21st Century Literature*. 31, iss. 1, 260-284. doi: 10.4148/2334-4415.1652

Roberts/ David Films (Productor), Ramati, A. (Director). (1988). *Y los violines dejaron de sonar*. [Pel·lícula]. Polònia/ USA: Fidalgo.

Rudich, J. (2013, febrer 2). Ceija Stojka, testigo romaní del Holocausto. *El País*. Consultat el 24 d'abril de 2018, des de https://elpais.com/sociedad/2013/02/02/actualidad/1359762423_570333.html

Spinelli, J. (2004). *Misha*. Barcelona: EntreLlibros.

Traverso, E. (2006). *Els usos del passat: història, memòria, política*. València: Universitat de València.

Unión Romaní. (n.d.) *Gelem, gelem*. Consultat el 24 d'abril de 2018, des de <http://www.unionromani.org/gelem.htm>

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). (n.d.) *Enciclopedia del Holocausto. Josef Mengele*. Consultat el 24 d'abril de 2018, des de <https://www.ushmm.org/wlc/es/article.php?ModuleId=10007615>

6. Recursos

Recursos usats

Fàbregas, A. (2018). *La identidad gitana como eje del movimiento feminista romaní*. Consultat el 12 d'abril de 2018, des de <http://www.pikaramagazine.com/2018/04/la-identidad-gitana-feminista-romani/>

Bedin, P. (2013). *Universalismo, sujeto y tecnología de comunicación desde Judith Butler. Desestabilizando los marcos de guerra*. Consultat el 20 d'abril de 2018, des de http://sedici.unlp.edu.ar/bitstream/handle/10915/41586/Documento_completo.pdf?sequence=1

Colomer, A. (2010, junio 8). Judith Butler: 'Sólo reconocemos ciertas vidas como humanas y reales'. *El Mundo: Yo dona*. Consultat el 19 d'abril de 2018, des de <http://www.elmundo.es/yodona/2010/06/08/actualidad/1276002169.html>

FAGIC. (n.d.) *El pueblo gitano*. Consultat el 10 d'abril de 2018, des de <http://www.fagic.org/el-pueblo-gitano/>

FSG. (2013). *Gitanos y gitanas hoy*. Consultat el 10 d'abril de 2018, des de https://www.gitanos.org/la_comunidad_gitana/gitanos_hoy.html.es

Holocaust Teacher Resource Center (n.d.) *Dr. Robert Ritter*. Consultat el 2 d'abril de 2018, des de <http://www.holocaust-trc.org/sinti-and-roma/dr-robert-ritter/>

Molina, L. (2013, julio 3). “No llevo una etiqueta para avisar de que soy gitana. Soy una trabajadora más”. *Eldiario.es: Desalambre*. Consultat el 20 d’abril de 2018, des de https://www.eldiario.es/desalambre/integracion/empleo-gitanos-FSG_0_149785742.html

Strojka, C. (n.d.) *Sense títol* [Imatge d’un quadre]. Recuperat de <https://www.flickr.com/photos/51366740@N07/26673813357/in/photolist-GD5gqM-25Q355h-26czPeA-a7LC3V-23rCBYm-24Pzpue-24SoR2u-24SoQXm-266CoAY-23toohQ-25d8XBy-GD5gtT-wQWgV3-GD5gpK-23rCBW7-24NLfCQ-GAB7f8-25XtHJc-26kR3kg-wydjcK-wSbKGR-267GFm7-J3Jvrb-26czPeq-J3Jve7-23qGcpj-Gwk6xn-238XBty-J3Jw2Q-25Q34Hq-J3JvJq-GAB7eX-vTRkqv-vTERWy-Jo39MZ-wyg9gX-vTS48P-vUDzPj-wQWi33-wzbr2p-vUNgwZ-wREHxc-23czw19-wRgM5g-wNqrbo-wy7CiW-wy7byE-wydDWe-vTEXCy-wSbLmg>

Stojka, C. (2005). *Sense títol*. [Imatge d’un quadre]. Recuperat de <https://www.flickr.com/photos/51366740@N07/40640473195/in/photolist-24Vg3MH-26anQRi-26czPe5-25XtHuz-24Vg3Lk-26kR3iT-24PzofR-26anQLt-7SY4qm-GD5gtn-24Vg3N4-23rCBVq-GAB7eB-J3Jwow-GD5gqM-25Q355h-26czPeA-a7LC3V-23rCBYm-24Pzpue-24SoR2u-24SoQXm-266CoAY-23toohQ-25d8XBy-GD5gtT-wQWgV3-GD5gpK-23rCBW7-24NLfCQ-GAB7f8-25XtHJc-26kR3kg-wydjcK-wSbKGR-267GFm7-J3Jvrb-26czPeq-J3Jve7-23qGcpj-Gwk6xn-238XBty-J3Jw2Q-25Q34Hq-J3JvJq-GAB7eX-vTRkqv-vTERWy-Jo39MZ-wyg9gX>

Recursos reservats

Jovanovic, Z. (2012, abril 13). Picturing Anti-Roma Racism in Switzerland. Consultat el 2 d’abril de 2018, des de <https://www.opensocietyfoundations.org/voices/picturing-anti-roma-racism-switzerland>

Recursos descartats

Bengoa, A., Roger, M. (2015, juliol 28). Las perlas xenófobas de Xavier García Albiol. *El País: Cataluña*. Consultat el 10 d’abril de 2018, des de https://elpais.com/ccaa/2015/07/28/catalunya/1438078282_063848.html

Radonić, L. (2015). “People of Freedom and Unlimited Movement”: Representations of Roma in Post-Communist Memorial Museums. *Social Inclusion*, 3, 64-77.

Sanz, R. (2017, desembre 30). Johann Trollmann: El boxeador gitano que se burló del nazismo. *Abc: Cultura*. Consultat el 15 d'abril de 2018, des de http://www.abc.es/cultura/libros/abci-johann-trollmann-boxeador-gitano-burlo-nazismo-201712270145_noticia.html

7. Annexos

Annex 1

Figura 1. Quadre de Ceija Stojka que representa els seus records al camp de concentració. Extret de «Sense títol» de C. Stojka, *Flickr*. Llicència CC by 2.0.

Figura 2. Quadre de Ceija Stojka que representa els seus records al camp de concentració. Extret de «Sense títol» de C. Stojka, *Flickr*. Llicència CC by 2.0.